

УДК 336.747:004:343.359

В. Д. Никифорчук,
Державне бюро розслідувань

ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЮВАНИХ У СФЕРІ БАНКІВСЬКИХ ЕЛЕКТРОННИХ ПЛАТЕЖІВ, ТА ПРОТИДІЯ ЇМ

Стаття присвячена аналізу злочинів, учинюваних у сфері банківських електронних платежів, та такого елемента кримінально-правової характеристики, як кваліфікація злочинів цієї категорії. Розглянуто основні чинники поняття протидії злочинам, учинюваних у сфері банківських електронних платежів.

Ключові слова: електронні гроші, елементи складу злочину, кваліфікація злочину, латентність злочину, платежі, протидія злочину.

В. Д. Никифорчук,
*Государственное бюро
расследований*

ОСОБЕННОСТИ КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШАЕМЫХ В СФЕРЕ БАНКОВСКИХ ЭЛЕКТРОННЫХ ПЛАТЕЖЕЙ, ТА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ ИМ

Статья посвящена анализу преступлений, совершаемых в сфере банковских электронных платежей, и такого элемента уголовно-правовой характеристики, как квалификация преступления этой категории. Рассмотрены главные факторы понятия противодействия преступлениям, совершаемых в сфере банковских электронных платежей.

Ключевые слова: электронные деньги, элементы состава преступления, квалификация преступления, латентность преступления, платежи, противодействие преступления.

V. D. Nikiforchuk,
State Bureau of investigation

FEATURES OF THE QUALIFICATION OF CRIMES COMMITTED IN THE FIELD OF BANK ELECTRONIC PAYMENTS, THAT COUNTERACT THEM

The article is devoted to the analysis of crimes committed in the field of bank electronic payments and such an element of criminal law characteristics as a qualification of a crime of this category. The main factors considered the concept of countering crimes committed in the field of electronic banking payments.

Key words: electronic money, elements of crime, qualification of a crime, latency of crime, payments, counteraction of crime.

Як свідчать результати дослідження, злочини, пов'язані з використанням банківських розрахунків і платежів, у більшості випадків відбуваються одинаками, в деяких випадках – організованими злочинними угрупованнями, мають високий рівень латентності і, як свідчить практика, найчастіше за все розкриваються внаслідок реалізації результатів оперативно-розшукової діяльності.

Оперативний працівник, здійснюючи пошук ознак злочину, порівнює отримані відомості з уже визначеними елементами складу злочину. Збіг цих елементів за певними параметрами надає оперативному працівнику можливість зробити висновок про наявність у дія певних осіб (чи в певній ситуації) ознак конкретного злочину. Будь-яка діяльність передбачає знання об'єктів впливу. Стосовно діяльності оперативних підрозділів з виявлення та розкриття злочинів це означає вивчення способів їхнього вчинення, особливостей дій злочинців під час підготовки та безпосереднього вчинення суспільно-небезпечних дій, маскуванню злочинної діяльності тощо. Сукупність зазначених даних може міститися в кримінально-правовій, кримінологічній, криміналістичній характеристиках злочинів, тобто кожна наука, переслідуючи «свою» мету, розробляє власні підходи до вивчення певних складів злочинів [8, с. 11–14]. Так, особливості вчинення злочинних дій у банківській сфері з точки зору криміналістичної теорії вивчали В. В. Корнієнко, І. І. Попович, кримінологічні проблеми щодо запобігання злочинам у банківській сфері розглядали І. О. Сухорада, С. С. Ткач, Л. Л. Тимченко, В. В. Черней, особливості розслідування злочинів у фінансово-банківській сфері вивчали В. Д. Поливаний, А. В. Ревуцький, С. С. Чернявський, В. В. Халюта, специфіку виявлення та розкриття злочинів у банківській сфері досліджували В. І. Василичук, І. М. Зубач, М. В. Кобець, О. М. Лепеха, С. І. Ніколаюк, Д. Й. Никифорчук та ін.

Складність цього злочину на відміну від інших злочинних посягань полягає в тому, що злочини у сфері банківських електронних платежів є одним з нових видів кримінальних правопорушень, оскільки терміни «електронні гроші» й «електронні платіжні засоби» були введені до статті 200 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [11] Законом України від 18.09.2012 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування платіжних систем та розвитку безготівкових розрахунків» [17], і тому не накопичено достатнього фактичного матеріалу, на підставі якого можна визначити закінчену систему елементів, що підлягають включенню в оперативно-розшукову характеристику зазначеного кримінального правопорушення.

Серед науковців та практиків виникає чимало дискусійних моментів та проблемних питань щодо кваліфікації злочинів, пов'язаних з використанням електронних платіжних засобів.

Зазначимо, що кримінально-правові ознаки є вихідними для оперативно-розшукової характеристики злочинів, оскільки у випадку відсутності ознак складу злочину виникають складнощі під час вивчення оперативно-розшукової характеристики загалом. Але разом з тим в оперативно-розшуковій характеристиці злочинів кримінально-правові ознаки мають дещо інше значення, ніж у кримінальному праві. Наприклад, якщо за статтею 200 КК України [11] кожна із зазначених форм злочинної діяльності (у нашому випадку підробка електронних грошей або засобів доступу до банківських рахунків) є закінченим складом

злочину, то за оперативно-розшуковою характеристикою кожна із зазначених дій – це етап злочинної діяльності, весь процес якої має кінцеву мету – отримання злочинного прибутку в результаті неправомірного втручання в банківську електронну систему. Тому діяльність оперативних працівників спрямовується саме на фіксацію всього ланцюга злочинних дій. Крім того, в процесі підробки електронних грошей або засобів доступу до банківських рахунків злочинцями вчинюється ряд дій, що теж спрямовані на досягнення злочинної мети і без яких вчинення злочину (у всіх формах) неможливо, наприклад придбання комп'ютерного обладнання, розроблення (придбання) програмного продукту, отримання інформації про реквізити клієнтів банку або карткового рахунку тощо. З кримінально-правової характеристики всі ці дії не є злочином, але вони становлять оперативний інтерес, оскільки вказують на наявність ознак злочину, і тому враховуються під час визначення оперативно-розшукової характеристики. Повторність вчинення злочину чи вчинення злочину за попередньою змовою у кримінальному праві розглядається як кваліфікуючі ознаки чи обтяжуючі провини обставини, а з погляду оперативно-розшукової характеристики знання цих ознак дозволить правильно визначити спосіб дій злочинців, намітити заходи щодо фіксації злочинних дій чи визначити заходи профілактичного впливу.

Крім того, однією з особливостей злочинів, учинюваних у сфері банківських електронних платежів, є те, що оперативні працівники кваліфікують ці злочинні дії не тільки за статтею 200 КК України («Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення») [11], але і за іншими статтями КК України (специфіку застосування яких розглянемо стосовно кожного з етапів злочинних дій). Така тенденція зумовлена специфікою цього виду злочину, оскільки ці злочини вчиняються латентно, тобто з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій та засобів.

Також потрібно зазначити, що банківська сфера викликає найбільший інтерес у злочинців, оскільки через неї можна знайти найкоротший шлях для зловживань під час використання національного доходу та національного багатства. Враховуючи зазначене, І. І. Попович у своїй дисертаційній роботі наголошує, що «серед комплексних причин, що сприяють вчиненню злочинів у сфері банківської діяльності та криміналізації банківської системи, існують причини як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Об'єктивно активізації криміногенності в банківській системі сприяють: специфічний характер банківської діяльності; недосконалість законодавства, що регулює цю діяльність; неналежний контроль за діяльністю кредитних організацій з боку НБУ; відсутність дієвих заходів щодо забезпечення захисту системи передачі інформації. До суб'єктивних причин потрібно віднести проникнення організованої злочинності у сферу банківської діяльності і кримінальну активність банків у використанні «брудних грошей», необґрунтоване залучення грошових коштів населення, інфляційну спекуляцію та привласнення кредитів держави» [16, с. 6–7].

Водночас В. В. Корнієнко також зазначає, що зловживання у сфері банківської діяльності мають комплексний характер злочинної поведінки, та поділяє їх на основні і допоміжні злочини. До основних злочинів він відносить ті, які безпосередньо спрямовані на незаконне заволодіння коштами та іншими цінностями, використовуючи можливості банківської сфери: шахрайство з фінансовими ресурсами банку – стаття 272 КК України, розкрадання коштів, які перебувають на рахунках банку, шляхом зловживання службовим

становищем – частина 2 статті 191 КК України та ін. (стст. 190, 212 КК України). Допоміжні злочини найчастіше виступають формою, способом або необхідною умовою підготовки, вчинення чи приховування основного злочину: створення фіктивної фірми (ст. 205 КК України), службове підроблення, підробка документів (стст. 366, 358 КК України) [10, с. 7–8].

У сфері електронних розрахунків А. І. Анапольська зазначає як комплекс різних взаємопов'язаних спільною корисливою метою злочинів. «Цей комплекс характеризується наявністю між злочинами зв'язку, що поєднує їх у ланцюг злочинної поведінки, в якому виділено основний і додатковий злочини. До основного належать злочини, безпосередньо спрямовані на заволодіння грошовими коштами, а саме: шахрайства з використанням електронно-обчислювальної техніки (ч. 3 ст. 190 КК України). Додаткові злочини є формою, способом чи необхідною умовою вчинення основного злочину. До них віднесено злочини, пов'язані з незаконним збиранням з метою використання або використанням відомостей, що становлять банківську таємницю (ст. 231 КК України), умисним розголошенням банківської таємниці без згоди її власника особою, якій ця таємниця відома у зв'язку з професійною або службовою діяльністю (ст. 232 КК України), злочини у сфері використання комп'ютерної техніки (стст. 361–363 КК України). Як показали результати вивчення кримінальних справ, порушених за фактами вчинення злочинів, вчинених у сфері функціонування електронних рахунків, зазначені дії у 72 % випадків кваліфікувалися саме за ч. 3 ст. 190 та ст. 361 КК України» [1, с. 19–20].

Враховуючи різні підходи до кваліфікації злочинів у банківській сфері, розглянемо думки науковців щодо предмета злочину у цій сфері.

Так, деякі автори визначають злочини, вчинені в процесі здійснення електронних розрахункових операцій, як комп'ютерні шахрайства [22, с. 39–50], що, на думку Б. В. Волженкіна, продиктоване незвичністю способу їхнього вчинення, коли «в оману» вводиться електронно-обчислювальна машина [3, с. 10]. Однак введення неправдивих даних у комп'ютерну систему не може розцінюватися як обман чи зловживання довірою, використання яких є необхідною умовою вчинення шахрайства. Зазначені категорії тлумачаться вченими по-різному, проте всі вони сходяться на думці, що такі способи злочинних діянь можуть використовуватися лише під час спілкування між людьми [15, с. 32, 35, 38; 20, с. 6–7; 4, с. 10; 21, с. 25; 2, с. 7–11].

Тлумачення частини 3 статті 190 КК України передбачає, що вказану кваліфікуючу ознаку шахрайства утворюють лише операції, здійснення яких без використання електронно-обчислювальної техніки є неможливим (здійснення електронних платежів, інших операцій з безготівковими коштами). Якщо з використанням такої техніки вчиняються операції, що цілком можуть здійснюватися за допомогою іншої техніки (набір тексту, виготовлення документа), то склад шахрайства відсутній. Електронно-обчислювальна техніка, під якою розуміється комплекс електронних та інших технічних пристроїв, за допомогою яких здійснюється автоматична обробка даних [14, с. 970], у цьому випадку виступає засобом вчинення злочину, а здійснені з її використанням операції становлять зміст шахрайського заволодіння грошовими коштами чи правом на них.

Однак не всі вчені погоджуються з такою кваліфікацією зазначеного різновиду злочинів. Так, В. О. Голубев вважає, що до вказаних дій необхідно ставитися, як до комплексного злочину, який має прояв у незаконному втручанні в роботу електронно-обчислювальних машин, їхніх систем і комп'ютерних мереж (ст. 361 КК України), незаконних діяч з

платіжними картками (ст. 200 КК України), незаконному збиранні з метою використання або використанні відомостей, що становлять банківську таємницю (ст. 231 КК України), крадіжці з проникненням у сховища (ст. 185 КК України). Він же розглядає автоматизовану систему банку як сховище майна особи, якій спричинено шкоду, а пам'ять комп'ютера – як місце, де в електронному вигляді зберігається інформація про грошові кошти, яка дозволяє проводити операції з ними. Крім того, В. О. Голубев підкреслює, що у зв'язку з відсутністю ознаки добровільності передачі грошових коштів власником не можна кваліфікувати описані злочинні дії як шахрайство [5, с. 103].

У дисертаційній роботі А. І. Анапольська підтримує другий підхід (підхід щодо комплексного розгляду злочинів, які вчиняються з використанням ЕОМ) та вважає його більш прийнятним для характеристики шахрайства і пов'язаних із ними злочинів, учинених у сфері функціонування електронних розрахунків, оскільки у цьому процесі злочинцями фактично вчиняються не одиничні, а комплекс різних взаємопов'язаних злочинів корисливою метою злочинів [1, с. 19].

Злочини, що вчиняються у сфері банківської діяльності, І. І. Попович відносить до таких злочинів, як проти власності, злочини у сфері економічної діяльності та злочини у сфері використання комп'ютерної інформації [16, с. 7].

Щодо електронних грошей, деякі автори відносять їх до особливого виду безготівкових грошових коштів, «а отже, вони можуть виступати предметом злочинів проти власності» [7, с. 53]. Водночас інші науковці такі види злочинів відносять до злочинів у сфері комп'ютерної інформації [6, с. 12].

Враховуючи зазначене та отриману інформації під час спілкування від практичних працівників, розглянемо різні підходи науковців щодо поняття протидії злочинів, учинюваних у сфері банківських електронних платежів.

Деякі автори розглядають протидію злочинам, учинюваних у банківській сфері з позиції банківського кредитування. Так, під документуванням оперативними підрозділами злочинів у сфері банківського кредитування І. О. Сухорода визначає як заснований на законах та підзаконних нормативно-правових актах комплекс дій уповноважених суб'єктів ОРД із створення (отримання) документів, змістом яких є фактичні дані, отримані під час оперативно-розшукових заходів, слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, що проводилися з метою попередження, виявлення, припинення та розслідування кримінальних правопорушень вказаної категорії [23]. У своєму визначенні автор робить декілька акцентів, зокрема щодо дій уповноважених суб'єктів ОРД та здійснення ними оперативно-розшукових заходів, слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій. Проте стаття 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» надає визначений перелік суб'єктів, які мають право проводити ОРД, до яких відносить оперативні підрозділи: Національної поліції – підрозділи кримінальної та спеціальної поліції; Служби безпеки України; Служби зовнішньої розвідки України; Державної прикордонної служби України; управління державної охорони, органів доходів і зборів; органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів Державної пенітенціарної служби України; розвідувального органу Міністерства оборони України; Національного антикорупційного бюро України [19]. Ініціатором проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, відповідно до статей 216, 246 КПК України [12], є слідчі органи. Відповідно до частини 2 статті 41 КПК України співробітники оперативних підрозділів не мають права здійснювати процесуальні дії у

кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора [12]. Тому оперативні підрозділи не мають права ініціювати відповідні слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії.

Інші автори розглядають протидію злочинам у фінансово-банківській сфері з позиції шахрайства.

Так, А. І. Анапольська зазначає, що розслідування шахрайства, вчинені у сфері функціонування електронних розрахунків, – сукупність прийомів і засобів, які забезпечують можливість несанкціонованого доступу до банківських інформаційних ресурсів і технологій та дозволяють вчинити модифікацію банківської інформації з метою порушення відносин власності, що виражається в протиправному отриманні грошей, які зберігаються на банківських рахунках, і оборнення їх у свою власність або на користь інших осіб, шляхом використання ЕОМ [1, с. 27]. Потрібно зазначити, що доступ до банківських електронних розрахунків можливий не тільки за допомогою ЕОМ, а також з різних телекомунікаційних засобів, наприклад засобів електрозв'язку, комп'ютерної техніки тощо.

Деякі автори розглядають злочини у банківській сфері з позиції шахрайства з використанням електронно-обчислювальної техніки. Так, О. М. Комар зазначає, що шахрайства з використанням електронно-обчислювальної техніки (комп'ютерне шахрайство) – це вчинене навмисно та без права на це позбавлення іншої особи її власності шляхом будь-якого введення інформації, внесення змін, знищення або приховування інформації; будь-якого втручання у функціонування комп'ютера, комп'ютерної системи або комп'ютерної мережі з наміром неправомірного отримання економічної вигоди для себе або іншої особи [9, с. 206].

Узагальнюючи й аналізуючи наведене та враховуючи праці інших науковців у сфері протидії злочинам, зокрема О. І. Алексеєва, К. Г. Антонова, О. М. Бандурка, О. Ф. Долженкова, І. О. Клімова, Д. Й. Никифорчука, В. А. Оргинського, Г. К. Синилова, В. Г. Самойлова, О. Ю. Шумилова тощо, зазначимо основні чинники поняття протидії злочинам, учинюваних у сфері банківських електронних платежів, яке воно вміщує, а саме:

- система заходів, спрямованих на запобігання, профілактику, виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів у сфері банківських електронних платежів;
- усунення умов та обставин, які сприяють вчиненню цього виду злочину, а також впливу на осіб, з якими проводиться профілактика, за допомогою сил, засобів, що є в їхньому розпорядженні;
- нейтралізація розвитку злочинної діяльності у сфері банківських електронних платежів;
- відвернення настання злочинного характеру та запобігання рецидиву цих злочинів у майбутньому;
- правомірність застосування уповноваженими особами для вирішення завдань профілактичної, розшукової та слідчої діяльності, тобто відповідно до норм закону;
- спеціальний статус суб'єктів протидії злочинам у фінансово-банківській сфері. Суб'єкти мають бути уповноваженими на те особами, регламентованими чинним законодавством, зокрема Кримінальним процесуальним кодексом України [12], Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» [19] та іншими нормативно-правовими актами [18] тощо;

– власне, самі електронні гроші, які використовуються для здійснення платіжних операцій під час банківських платежів, що є предметом злочину.

Аналізуючи наведене, вважаємо, що протидія злочинам, учинюваних у сфері банківських електронних платежів, – це система заходів, спрямованих на запобігання, профілактику, виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів у сфері банківських електронних платежів, а також відвернення настання злочинного характеру та запобігання рецидиву цих злочинів у майбутньому.

Отже, знання кваліфікуючих ознак злочинів, учинюваних у сфері банківських електронних платежів, надає оперативним працівникам та слідчим ефективніше здійснювати заходи з виявлення, розкриття та розслідування цієї категорії злочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анапольська А. І. Розслідування шахрайств і пов'язаних з ними злочинів, вчинених у сфері функціонування електронних розрахунків : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А. І. Анапольська. – Луганськ : Луган. держ. ун-т вн. справ ім. Е. О. Дидоренка, 2010. – 183 с.
2. Анісімов Г. М. Зловживання довірою як спосіб вчинення злочину: поняття і кримінально-правове значення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Г. М. Анісімов. – Харків : Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2003. – 20 с.
3. Волженкин Б. В. Мошенничество / Б. В. Волженкин. – Санкт-Петербург : СПб. юрид. ин-т Ген. прокуратуры, 1998. – 36 с.
4. Гладышев Ю. А. Обман как способ совершения преступлений в сфере торговли : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Ю. А. Гладышев; МВД РФ, Нижегородская высшая школа. – Нижний Новгород, 1993. – 20 с.
5. Голубев В. О. Кримінологічна характеристика злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій / В. О. Голубев // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 11. – С. 101–106.
6. Дикова Н. В. Особенности расследования преступлений, совершенных с использованием электронных платежных средств и систем : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Н. В. Дикова. – Воронеж, 2011. – 23 с.
7. Дорохіна Ю. А. Електронні гроші та криптовалюти як предмет злочинів проти власності / Ю. А. Дорохіна // Сучасні теоретичні та прикладні проблеми кримінального права : вісник кримінологічної асоціації України. – 2016. – № 3(14). – С. 46–55.
8. Климов И. А. Предмет, система, методология, история и перспективы развития теории оперативно-розыскной деятельности : курс лекций / И. А. Климов, Г. К. Синилов. – Москва : Юридический институт МВД России, 1991. – № 1. – 214 с.
9. Комар О. М. Протидія оперативними підрозділами МВС України шахрайствам, вчинюваним шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки : дис. ... канд. юр. наук : спец. 12.00.09 / Комар О. М. – Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2013. – 293 с.
10. Корнієнко В. В. Криміналістична характеристика на основі положення розслідування економічних злочинів, вчинених з використанням банків : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. В. Корнієнко. – Харьков : Харк. нац. ун-т вн. справ, 2012. – 19 с.

11. Кримінальний кодекс України : Закон України : від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // ВВРУ. – № 25–26. – Ст. 131.
12. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України : від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс] / Сайт ВР України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
13. Луговик В. Ф. Проблемы формирования учения об оперативно-розыскной характеристике преступлений / В. Ф. Луговик // Оперативник (сыщик). – 2006. – № 4 (9). – С. 13–16.
14. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 5-ге вид., перероб. та допов. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – Київ : Юридична думка, 2008. – 1216 с.
15. Панов Н. И. Квалификация преступлений, совершаемых путем обмана : учебное пособие / Н. И. Панов. – Харьков : Харьковский юридический институт, 1980.
16. Попович І. І. Криміналістичне забезпечення обігу розрахункових документів у банківській системі з метою запобігання вчиненню злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / І. І. Попович. – Київ : Київ. нац. ун-т вн. справ, 2007. – 20 с.
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування платіжних систем та розвитку безготівкових розрахунків : Закон України : від 18.09.2012 № 5284-VI // ВВРУ. – 2013. – № 37. – Ст. 488.
18. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : наказ ГП/МВС/СБУ/АДПС/МФ/МЮ України : від 16 листопада 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5 [Електронний ресурс] / Сайт ВР України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>
19. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України : від 18 лютого 1992 року № 2135-XII // ВВРУ. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
20. Романов С. Ю. Обман как способ злочинної діяльності : автореф. дис. на здоб. наук. ст. канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / С. Ю. Романов. – Харків : Університет внутрішніх справ, 1998. – 21 с.
21. Сабитов Р. А. Обман как средство совершения преступления : учебное пособие / Р. А. Сабитов; МВД СССР, Омская высшая школа милиции. – Омск, 1980.
22. Сатуев Р. С. Экономическая преступность в финансово-кредитной системе / Р. С. Сатуев, Д. А. Шраер, Н. Ю. Яськова. – Москва : Центр экономики и маркетинга, 2000. – 272 с.
23. Сухорода І. О. Оперативно-розшукова характеристика злочинів у сфері банківського кредитування / І. О. Сухорода // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2012. – № 2. – С. 71–79.